

7. Kritische bijdragen

(Het is de bedoeling van deze, slechts nu en dan voorkomende, rubriek, om ruimte te bieden aan besprekingen van of beschouwingen over conferenties, congressen, e.d., en eventueel ook overzichten van literatuur over bepaalde onderwerpen of zgn. trend reports te doen verschijnen. — Red.)

Sociologie van het Protestantisme

Europees colloquium te Straatsburg

P. H. Vrijhof

Onder auspiciën van de Faculté de Théologie Protestante et Centre de Recherches d'Histoire des Religions van de Universiteit te Straatsburg vond van 4 tot 6 mei 1959 een treffen plaats van ongeveer 25 onderzoekers, die zich met de niet-theologische aspecten van het Protestantisme bezig houden. De initiator van deze bijeenkomst was Prof. Roger Mehl, hoogleraar in de ethiek aan deze faculteit, leerling o.a. van M. Halbwachs, en door zijn publicaties en activiteiten in theologische en oecumenische kring welbekend. De deelnemers, afkomstig uit Engeland, Frankrijk, West-Duitsland, Italië en Nederland, waren als bij het genoemde onderwerp geïnteresseerden uitgenodigd. Zij konden niet als delegaties worden opgevat, noch als een representatie van de beoefenaren van de historie en de sociologie van het Protestantisme in de diverse landen. Evenmin verenigde hen het lidmaatschap van één of ander Protestants kerkgenootschap. Onder hen waren er, die zich niet als belijdende Protestanten konden beschouwen. Gemeenschappelijke band was slechts het onderzoek van het Protestantisme als historisch en maatschappelijk verschijnsel. Onder de genodigden bevonden zich niet alleen sociologen, maar ook theologen, godsdiensthistorici en godsdienstpsychologen. Bijgevolg waren de inleidingen -in totaal 14 in drie dagen- nogal uiteenlopend van aard. Zo sprak prof. Norman Birnbaum (Londen) over de maatschappelijke achtergrond van Zwingli's Reformatie in Zürich, Henri Desroche (Parijs) over Messianisme en utopie in de oorsprong van het Europese socialisme, Dr. John Highet (Glasgow) belichtte de huidige situatie van de Protestantse kerken in Schotland, Mario Miegge (Rome) de positie van het Protestantisme in Zuid-Italië. Van Nederlandse zijde refereerde Prof. J. P. Kruyt over de verzuiling in Nederland als sociologisch verschijnsel, P. Kraemer gaf een overzicht van het werk van het Sociologisch Instituut van de Hervormde kerk, terwijl ondergetekende de gelegenheid kreeg enkele korte opmerkingen over de parochie als sociologisch vraagstuk te maken. ¹⁾

¹⁾ Inleidingen en nota's zullen, tezamen met de gevoerde discussies, in een verzamelbundel worden gepubliceerd.

De Duitse en Franse deelnemers trachtten een min of meer afgerond overzicht te geven over de stand van het onderzoek met betrekking tot de positie en structuur van de Protestantse kerken in hun land. Het verschil in aanpak en interessegerichtheid was echter opvallend. De Duitse woordvoerders (Prof. Goldschmidt, Berlijn, Prof. Steinbach en dr. Fürstenberg, Tübingen) achtten de sociologie van het Protestantisme vooral bepaald door en gericht op de positie en functie van kerk (incl. theologie) en godsdienst in de huidige samenleving. De positie van de kerk als volkskerk wordt, in Oost-Duitsland openlijk en dwingend, in West-Duitsland meer in het verborgene, principieel aangetast; de godsdienstbeleving wordt, zowel in het persoonlijk als in het maatschappelijk leven, tot een ongearticuleerd randverschijnsel teruggedrongen. Kerk en godsdienst worden uitgedaagd de zin van hun bestaan metterdaad te bewijzen. Daarom staat de vraag naar de aanpassing in de zin van dialoog en ontmoeting van kerk en samenleving zowel voor de godsdienstsociologie als voor de theologie thans centraal. Een dergelijke vraagstelling werd door prof. Schelsky in zijn geruchtmakend, en ook ter conferentie meermalen genoemde artikel 'Ist die Dauerreflexion institutionalisierbar?' (Zeitschr.f. evangelische Ethik, juli 1957) eveneens ontwikkeld. Schelsky stelt, min of meer onder invloed van Luther's opvatting van de twee rijken, kerk en maatschappij nog te veel als op zichzelf staande grootheden, als 'autonome Bereiche' tegenover elkaar. Prof. Steinbach verklaarde echter in zijn inleiding 'Möglichkeit, Form und Thema der Soziologie des Protestantismus' met nadruk, dat deze conceptie van de 'autonome Bereiche' moet worden verlaten. Schelsky had deze conceptie als ongearticuleerde vooronderstelling moeten onderkennen, vooral terwille van het realiteitsgehalte en de zuiverheid van zijn probleemstelling. Kerk en godsdienst, inclusief de theologie, met name dogmatiek en ethiek, zijn geen op zichzelf staande, autonome grootheden, staande boven of naast maatschappij en samenleving, maar evenals deze aspecten van de menselijke levenswerkelijkheid. Deze opvatting dient de verhouding tussen theologie en sociologie opnieuw te bepalen. Kerk en theologie -in Duitsland veel meer aan elkaar gebonden dan b.v. in Nederland- zullen zich hun maatschappelijke gebondenheid in verleden en heden kritisch bewust moeten zijn. Aan het kritische bewijstzijn van deze gebondenheid en de daarmee verband houdende voordelen ontleent de kerk het recht en de noozaak haar situering te transcenderen en richting gevend op enkeling en samenleving in te werken. Kerk en theologie bezitten geen eeuwige waarheden, die aan omstandigheden naar tijd en plaats moeten worden aangepast. Veeleer zullen zij, omgekeerd, als het ware haar waarheden in maatschappij en samenleving moeten onderkennen, laten aanreiken en verwerken. Dan is pas een vruchtbare samenwerking tussen theologie en sociologie mogelijk, en kan de theologie in het perspectief van een evangelische Soziallehre worden gezien. Door sociologisch onderzoek moet de maatschappelijke gebondenheid en de bevooroordeeldheid van kerk en godsdienst aan het licht worden gebracht. De Volkskerk, de predikant, de Protestantse vroomheidstypen moeten entmythologiseerd worden. Vanuit deze visie zijn reeds verschillende onderzoeksprojecten gerealiseerd of gepland, o.a. betreffende het beroepsbeeld en de beroepsrealiteit van de predikant, en het evangelisch bewustzijn van de industrie-arbeider.

Achter deze, uiteraard vrij geparafraseerde uitspraken valt de -zij het ter conferentie nauwelijks aangeduide- poging te onderkennen, theologische en sociologische bezinning te plaatsen in de brede stroom van Westers denken

over mens en wereld, die thans gaande is. Deze stroming richt zich op het verkrijgen van hernieuwd inzicht in de menselijke situatie, de concrete levenswerkelijkheid. Voortgang en toekomst van de godsdienstsociologie, niet alleen van het Protestantisme, maar van elke godsdienst, zijn daarbij volledig betrokken. In de klassieke godsdienstsociologie van M. Weber, E. Troeltsch, J. Wach e.a. kon godsdienst en religie worden opgevat als een zekere ervaring van de Transcendente of het Transcendente, die bepaalde gevolgen voor het leven van enkeling en groep met zich bracht. Anderzijds onderging het godsdienstig leven van enkeling en groep de invloed van de omringende samenleving. De interrelatie tussen godsdienst en maatschappij kon dan ook als het belangrijkste thema van deze godsdienstsociologie worden beschouwd. Op basis van dit thema kon samenwerking tussen theologie en sociologie worden voorgesteld, en tegen eenzijdige object usurpatie in de vorm van theologisme of sociologisme worden gewaakt. In de loop der jaren werd echter onduidelijker, waar en hoe eigenlijk de entree van de godsdienst in het leven van enkeling en maatschappij plaats vindt. Het gehele levensbestel dwingt tot immanentie, die het religieuze besef knauwt.²⁾ Het bestaan van God en het Transcendente wordt letterlijk en figuurlijk in het nauw gebracht. De in ons land gevoerde discussies rondom de boeken van F. Sierksma, *De religieuze projectie*, en S. Vestdijk, *De toekomst der religie*, tonen dit voldoende aan. In het licht van deze problemen verschijnt de vraag of de godsdienstsociologie eigenlijk wel als aparte tak van wetenschap en onderzoek kan worden opgevat, en of het onder deze naam geleverde onderzoek niet met evenveel of zelfs meer recht bij (een) andere tak(ken) van de sociale wetenschappen thuis hoort. Daarom is de bovengenoemde breed georiënteerde aandachtsconcentratie op het concrete menselijke bestaan juist voor de godsdienstsociologie van levensbelang te achten. Deze ontwikkeling moet niet als een definitieve keuze voor de immanentie worden opgevat. Wel wordt het bestaan van de transcendentie als ontologisch postulaat en de daarmee samenhangende Aristotelisch-Thomistische dichotomie tussen menselijke wereld en hogere Zijnsordering afgewezen.³⁾ Oude, ook in de godsdienstsociologie vertrouwde begrippenparen als transcendent-immanent, sacraal en profaan, natuur en bovennatuur komen definitief op de helling. Door de analyse van het concrete menselijke bestaan zal een hernieuwde confrontatie met het religieuze verschijnsel plaats vinden. Kan en moet daarbij tussen godsdienst en geloof, en ook religie, nader onderscheid worden gemaakt? De godsdienstsociologie zal ter verkrijging van inzicht in deze elementaire problematiek de theologische, filosofische en anthropologische ontwikkeling van het huidige denken nauwlettend moeten gadeslaan. Wellicht zijn de eerste aanwijzingen voor een althans voorlopig inzicht te vinden in de discussies, die rondom de nalatenschap van D. Bonhoeffer gaande zijn. Bonhoeffer worstelt met het probleem van de verborgenheid Gods in de huidige wereld. De moderne mens schijnt door en voor God niet meer aanspreekbaar. Voor en met God leven wij zonder God. Dit is de mondigheid van de moderne mens; het volharden in deze mondigheid is Gods gebod voor deze tijd. Christus' onmacht in de wereld en de godloosheid van de wereld tekenen ons besaan. Dit

²⁾ Kraemer, H. Over de mogelijkheid van dialoog met de 'ongelovige'. *Wending*, jaarg. 13, no. 11, januari 1959.

³⁾ vgl. voor een beknopte en duidelijke uiteenzetting van de hier aangeroerde problematiek: C. A. van Peursen, *Ethik und Ontologie in der heutigen Existenzphilosophie* (Zeitschrift f. evang. Ethik, jaarg. 2, no. 2, maart 1958).

bestaan aanvaarden en voor God volharden: dat is geloven.⁴⁾ Anders gezegd: geloven is de godverlatenheid en de zinloosheid van dit bestaan aanvaarden. God kan onmogelijk meer als een laatste transcendente 'zingeving', als *deux ex machina*, op dit wereldtoneel worden gevoerd. Deze beknopte, paradoxale aanduidingen doen vermoeden, dat godsdienst en geloof gezocht moeten worden in een bepaalde zingeving aan het menselijk bestaan, zowel van de enkeling als de groep. Deze zingeving wordt uiteraard niet bedoeld als het aanvaarden van bepaalde uitspraken over doel en bestemming van mens en wereld. Het gaat hier om de wijze waarop het bestaan als menselijk bestaan wordt doorleefd en gerealiseerd. Mens en groep creëren in en door hun bestaan de gods-dienst. Gods-dienst is een wijze van bestaan, een 'gebeuren', dat wordt voltrokken zonder God te kennen of te ervaren. Men kan dit 'zinloos' en absurd noemen. Geloven is nochtans deze absurditeit blijmoedig aanvaarden. Zalig zij, die niet hebben gezien en nochtans geloven (Joh. 20:29). In deze aanvaarding is dienst aan en voor God en daarmee Christ-elijke solidariteit en dienst aan de naaste, d.w.z. gods-dienst, mogelijk. Op welke wijze kan deze godsdienst worden onderkend en voor onderzoek toegankelijk worden gemaakt? Hoe zal deze godsdienst in het sociale leven uitwerken? Het is zeer waarschijnlijk, dat geheel andere geloofsvoorstellingen, vormen van liturgie en gemeenteleven, en vroomheidstypen (zullen) ontstaan. Zal het nog wel mogelijk zijn om een apart 'terrein', een apart 'object' voor de godsdienstsociologie te onderscheiden? Of kan hier niet langer van 'object', maar alleen van de analyse van de godsdienstige situaties, dat zijn situaties waarin godsdienst wordt gecreëerd, worden gesproken? Dit zijn geen retorische vragen. Eigenlijk is de vraag naar een vernieuwde probleemstelling in elk godsdienstsociologisch onderzoek, dat zich met de relictten van traditionele kerkelijkheid, en de toenemende krypto-onkerkelijkheid bezig houdt, in beginsel aanwezig. Theologie en sociologie van het Protestantisme kunnen hier eigen wegen gaan en belangrijke diensten aan kerk en wetenschap bewijzen. In de Rooms-Katholieke godsdienstsociologie is voor de bovengenoemde vragen en probleemstellingen voorlopig geen plaats. Dit kon althans worden afgeleid uit de rede van de vereerde leider van de franse godsdienstsociologie, Gabriel le Bras, 'Reflexions sur la différence entre la sociologie pastorale et la sociologie scientifique' die daarin de scheiding tussen natuur en boven-natuur, profaan en sacraal, volledig aanhield en de godsdienstsociologie opvatte als de vergelijkende en generaliserende wetenschap van het door de religiographie aangebrachte materiaal. Met een dergelijke opvatting ligt de verhouding tussen theologie en sociologie tevoren vast, en kunnen zij niet op de door de Duitse deelnemers voorgestelde wijze op elkaar worden betrokken. Een dergelijke poging onthak eveneens bij wat de franse Protestantse deelnemers ter conferentie boden. Zij worden geheel geabsorbeerd door de minderheidspositie en de diaspora van het Protestantisme in Frankrijk. Prof. Leonard besprak uitvoerig de deels in de historie wortelende moeilijkheden om tot een betrouwbaar inzicht in het Franse Protestantisme te geraken, prof. Lestringant de structuur en spreiding van het franse Protestantisme in verband met historische en maatschappelijke omstandigheden. De eerste resultaten van de sociologie van het Protestantisme werden dan ook door F. G. Dreyfus gezien in enkele parochie onderzoeken, waarin in navolging van

4) G. Ebeling. Die nicht-religiöse Interpretation biblischer Begriffe, in: Die Mundige Welt. II. München, 1956.

de Rooms-Katholieke onderzoeken door middel van korte enquêtes tijdens de kerkdiensten een inzicht in de demografische structuur en de 'vitalité religieuse', dat is de deelname aan het kerkelijk leven, wordt verkregen. Het laat zich horen, dat de Duitse deelnemers een gesprekspartner voor de door hen zo belangrijk geachte problematiek misten. Deze is in de belangrijkste aspecten aan de Nederlandse situatie nauw verwant. Door de aard van hun bijdragen konden echter de Nederlandse deelnemers alleen door een enkele discussievraag en in particuliere gesprekken als gesprekspartner optreden. Een ogenblik meenden enkele frans sprekende deelnemers zelfs, dit 'gemis' op het verschil tussen de latijnse en de germaanse geest en nationaal-wetenschappelijke traditie te kunnen terugbrengen. De latijnse geest kent immers vanouds een duidelijke voorkeur voor nauwkeurig empirisch onderzoek en heldere analyse, de germaanse voor filosofische en theologische praesupposities en synthese. Een bewijs, dat men de door de Duitse deelnemers aangeduide problematiek niet had begrepen.

Zo bleek ook in dit opzicht deze door alle deelnemers zeer gewaardeerde bijeenkomst een eerste voorlopige wederzijdse verkenning te zijn. In zijn slotwoord vatte prof. Mehl de intenties en drijfveren, die ons samen brachten, in een viertal punten samen: 1. het belang van sociografisch en religiografisch onderzoek en materiaalverzameling; 2. het belang van historisch inzicht in en verklaring van godsdienstige verschijnselen; 3. pastorale bewogenheid en besef van de crisissituatie voor kerk en godsdienst; 4. algemeen-theoretische en zuiver wetenschappelijke belangstelling in godsdienstige verschijnselen. Het kan wellicht de taak van een volgende bijeenkomst zijn om de onderlinge verhouding van deze punten, in het licht van de in dit verslag aangeduide vragen, wat nader te bezien. Ter conferentie werd reeds het belang van een centrale, sociologisch relevante probleemstelling en de daarmee samenhangende interdisciplinaire samenwerking naar voren gebracht. Het ware te wensen, dat een dergelijke uitspraak ook in de diverse landen, met name ons land, zijn uitwerking had. De voortgang van het godsdienst-sociologisch onderzoek, de keuze en uitwerking van onderzoeksobjecten, is van een dergelijke samenwerking afhankelijk. Op deze wijze kan van dergelijke internationale bijeenkomsten een vruchtbare en stimulerende werking op de nationale vakbeoefening uitgaan, die op zijn beurt inhoud en peil van komende bijeenkomsten ten goede komt.